

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

In hoofdstuk 7 worden de gescheiden levensbeschouwelijke diversiteiten besproken. De in de 19^e eeuw opkomende zuilen entameerde een krachtig maatschappelijk kanaliserend en verkokerend effect en hielden daarmee de bevolking ingekapseld in starre sociale verhoudingen. De godsdienstige intolerantie daaruit kwam krachtig naar voren met de herdenking van de dood van Willem van Oranje in 1884. De politieke aanvaarding van de levensbeschouwelijke diversiteit in ons land werd door de Pacificatie van 1917 vastgelegd. De daaruit voortgekomen moraliserende verzuilingsspelregels die onder de democratiseringsdruk van de jaren 60 leken weggewoven zijn als gerevitaliseerd poldermodel aan het eind van de 20^e eeuw nieuw leven ingeblazen. Namen: Blom, Kuiper, Groen van Prinsterer, Savornin Lohman, Lijphart.

7.1 LEVENSBESCHOUWELIJKE DIVERSITEIT

Omdat eeuwenlang geen of weinig oog voor het katholieke volksdeel in ons land was geweest en representatie van het katholicisme bijvoorbeeld binnen de rechterlijke macht afwezig was, werden om de balans meer in evenwicht te brengen vanaf het eind van de negentiende eeuw tot het midden van de jaren 1960 door katholieke juristen nog vaste 'katholieke' zetels in de Hoge Raad ingenomen.¹ De benoeming van katholieke raadsheren in de Hoge Raad diende uitdrukking te geven aan de aanwezige katholieke gevoelens in ons land. Tot welke kerkgenootschap iemand behoorde, was in de negentiende eeuw een gewichtig gegeven.² Hoewel voor het lidmaatschap voor de Hoge Raad officieel nooit enig vereiste betreffende godsdienst gold, blijkt uit de benoemingen tussen 1838 en 2002 toch dat religieuze achtergrond een belangrijk criterium was.³

Een vijfde deel van de leden van ons hoogste rechtscollege diende daarom afkomstig te zijn uit katholieke kringen.⁴ Indien een 'katholieke zetel' vrijkwam, gold dat deze opnieuw moest worden ingenomen door een katholieke jurist.⁵ Een raadsheer – representeerde daarmee in zekere mate

1 Van Koppen & Ten Kate 2003, p. 77.

2 Van Koppen & Ten Kate 2003, p. 77, zo ook De Rooy 2005, p. 26-27.

3 Van Koppen & Ten Kate 2003, p. 77-78.

4 Sloot 2004, p. 49-62.

5 Sloot 2004, p. 49-62.

het katholieke volksdeel, hoewel van een katholieke rechter niet werd verwacht dat hij zijn 'oor' special leende aan katholieke zaken.⁶ Van hem werd verwacht in zijn functie niets van zijn geloofsovertuiging te laten blijken.⁷

De achterstelling van katholieken in overheidsfuncties vormde tot in de twintigste eeuw een telkens terugkerend thema. De argwaan jegens katholieken was groot. Dit was de reden dat katholieke rechters angstvallig in de gaten werden gehouden 'uit vrees dat men de Protestanten meer en meer gaat overgeven aan degenen die het Roomsche recht boven het Nederlandse recht stellen'.⁸

Ook hier vinden we weer een parallel met de huidige tijd. Analooq aan deze argwaan jegens katholieken in de 19^e eeuw vinden we tegenwoordig wrevel bij de benoeringen van moslims op hoge bestuursposten. De evenredige vertegenwoordiging langs confessionele lijnen zou men ook kunnen zien als een manifestatie van de verzuilingsidee.

De term verzuiling is een aanduiding voor het bestaan van gescheiden levensbeschouwelijke leefwerelden, in Nederland vaak afgebakend door de kerkelijke groepering waartoe men behoort.⁹ Nog midden in de naweeën van de Aprilbeweging stond op 10 september 1853 in het katholieke dagblad 'de Tijd' te lezen dat 'wat niet vallen zal: dat is de Katholieke eenheid: zuil, die naast en met het Protestantsche wangebouw uit denzelfden arbeid is opgerezen'.¹⁰ De aanduiding 'zuilen' raakte overigens pas in de jaren veertig van de twintigste eeuw in zwang.¹¹ De term sloeg op het feit dat binnen de samenleving bevolkingsgroepen bestonden met elk hun eigen netwerken van al dan niet godsdienstige aard. De zuilen hadden een sterk maatschappelijk kanaliserend effect.¹² Hoewel het begrip verzuiling thans algemeen geaccepteerd is, betekent dat geenszins dat over de oorzaak en aard consensus bestaat.¹³

Verzuildheid is, zoals Blom aangeeft, de mate waarin mensen hun sociale, culturele en politieke activiteiten bewust verrichten in hun eigen levensbeschouwelijke dan wel godsdienstige omgeving.¹⁴ Pennings noemt de zuilen 'gescheiden institutionele complexen van godsdienstig of ideologisch gemotiveerde instituties en leden die in verschillende maatschappelijke sectoren langs dezelfde scheidslijnen zijn afgebakend'.¹⁵

6 Van Koppen & Ten Kate 2003, p. 3.

7 Sloot 2004, p. 49-62.

8 Kamerstukken II 1932-1933, 9 februari 1933, p. 1668, zoo ok De Rooy 2005, p. 26.

9 Van Hoof & Van Ruysseveldt (red.) 1999, p. 297.

10 De Rooy 2005, p. 71.

11 Blom 1981, p. 11.

12 Pennings 1991, p. 17.

13 Blom 1981, p. 11.

14 Blom 1981, p. 14-15.

15 Pennings 1991, p. 21.

Het begrip wordt tegenwoordig ook vaak gebruikt in contrast tot haar tegendeel. *Verzuiling* is het proces dat de mate van verzuildheid vergroot, *ontzuiling* het omgekeerde proces, dat de verzuiling vermindert.¹⁶ Voor hier ga ik uit van vijf zuilen, te weten: een katholieke, een protestante, een liberale of algemene en een sociaal-democratische zuil.¹⁷ De vijfde is de islamitische, die door politiek en wetenschap als een nieuwe zuil is gedefinieerd.¹⁸ Ook daar is sprake van een gesegregeerde culturele godsdienstige omgeving met strikte groepsvorming. En ook hier komt de statelijke loyaliteitsvraag aan de orde.¹⁹

De islam is daarmee hoewel pas sinds het einde van de twintigste eeuw in Nederland een moeilijk te onderschatten maatschappelijke factor. Hoewel het hier gaat om een nieuwe godsdienst wordt de islam nu al gezien als de tweede godsdienst van Nederland. Volgens Kennedy heeft de opkomst van de islam de Nederlanders ook een besef gegeven van hun normen en waarden en de Nederlanders versterkt in hun overtuiging dat de idealen van de Verlichting verdedigd dienen te worden tegen godsdienstig irrationalisme.²⁰

De zuilen hielden de mensen als het ware 'ingekapseld' in starre sociale verhoudingen, waardoor ze in hun handelen feitelijk maar een beperkte vrije speelruimte hadden.²¹ Bovendien was de vaderlandse geschiedenis zoals deze werd onderwezen niet gericht op het versterken van de nationale eenheid, maar een verkokerde interpretatie van ons nationale verleden, bezien vanuit het venster van de protestante, katholieke of liberale dan wel algemene zuil.

Het is evident dat de katholieke en gereformeerde visies (...) sterk van elkaar verschilden.²² Het godsdienstonderwijs was per confessie aanzienlijk tegengesteld en binnen het openbaar onderwijs nagenoeg afwezig. Toch was sinds de pacificatie van 1889 de onderwijskwestie al van minder belang.²³ Zelfs Abraham Kuyper hield de schoolstrijd in 1904 al voor beëindigd.²⁴

Godsdienstige stromingen bleken in sociaal economisch opzicht heteroog en ten opzichte van de algemene zuil in dit opzicht rechtopstaand.²⁵ Uit bijvoorbeeld het katholieke oordeel over Willem van Oranje en zijn opvolgers sprak bepaald geen groot enthousiasme. En gelet op de gebeurtenissen gedurende de Opstand in Brabant en andere katholieke staatsgebieden is dat begrijpelijk. Er werd immers al sinds de Opstand door protestanten voor katholieken gewaarschuwd. Zo werd in het populaire

16 Blom 1981, p. 23-24.

17 Blom 1981, p. 21.

18 Ghorashi 2010, p. 11.

19 Van der Zwan 2009, p. 123.

20 Kennedy 2008, p. 120-121.

21 Te Boekhorst, Burke & Frijhoff 1992, p. 248, Crombag 2009, p. 72.

22 Lijphart 1992, p. 62.

23 Spoormans 1988, p. 154.

24 Spoormans 1988, p. 128.

25 Lijphart 1992, p. 94-95.

achttiende-eeuwse opinieblad de Europese Mercurius²⁶ nog beweerd dat: 'Niettegenstaande de groote Vryheden en Voorrechten welke in onze Republyk aan de Roomsche-Katholiken werd verleend, die veel groter zyn, dan zy in eenige andere Protestantsche Landen genieten, is de kwaadaardigheid en baldaadigheid van de domsten onder hen, inzonderheit ten platte landen, bijzonder groot'.²⁷

De negentiende-eeuwse Europese sociaal omhoog strevende burgerklasse²⁸ en burgercultuur kenden onder invloed van de Romantiek een groeiende belangstelling voor het nationaal verleden, met een opkomend nationalisme dat nauw aansloot bij de cultuur waarin ze was ontstaan. Het nationalistisch historisch besef brak hier pas later door, waarbij deels afstand werd genomen van het Bijbelse kader.²⁹

Niet iedereen brak met dat Bijbelse kader, zoals men kan verwachten. Met Groen van Prinsterer als voorman presenteerde de calvinistische elite een geïdealiseerde Willem van Oranje tot geloofsheld.³⁰ Het gewone volk had hierop weinig invloed.³¹ In deze geïdealiseerde calvinistische Oranje-beleving werden als ijkpunten aangewezen: de Opstand en de Tachtigjarige oorlog. Maar de zingeving voor de herdenking van die oorlog was kwestieus, want terwijl liberalen meenden dat de strijd was gestreden voor de vrijheid, gingen antirevolutionairen ervan uit dat het allereerst een geloofsstrijd was geweest. Groen van Prinsterer roemde in dat verband de Dordtse synode, vanwege de politiek godsdienstige kracht die daar voor het vaderland vanuit was gegaan.³²

Deze stellingname leidde ertoe dat protestanten niet deelnamen aan door liberalen georganiseerde feesten. Katholieken bleken nog terughoudender, want wat viel er voor katholieken eigenlijk te vieren? Maar ondanks dat de katholieke elite de tegenstellingen niet op de spits wilde drijven, ging het katholieke en protestantse kerkvolk nog regelmatig met elkaar op de vuist. Deze godsdienstige intolerantie kwam bij de herdenking in 1884 van de dood van Willem van Oranje krachtig tot uitdrukking, waardoor de geplande ceremonies voor een groot deel in het water vielen.³³ Gemeenschappelijk was dat alle partijen appelleerden aan emoties die zowel cultureel als politiek gekleurd waren³⁴ en die tot uitingen van 'eigen' nationalisme leidden.

26 Nederlands gedenkboek of Europese Mercurius, Uitgegeven door Andries van Damme Boekverkoper op't Rokkin, Bezuyden de Beurs. 1718, Bron: books.google.com/books/about/Nederlansch-gedenkboek.html.

27 Nr. XXXIX, II, 146 (1728), Te Boekhorst, Burke & Frijhoff 1992, p. 263.

28 Romein 1976, p. 407.

29 Van der Dussen 2005, p. 12.

30 Buytendijk (red.) 1960, p. 8.

31 Te Velde 2007, p. 144.

32 Van Rooden 2005, p. 90.

33 Te Velde. 2007, p. 145.

34 Te Velde. 2007, p. 145.

Desondanks bleef de positie van katholieken in de Nederlandse politiek tot ver in de twintigste eeuw onduidelijk.³⁵

In 1886 kwam het tot een kerkscheuring. De rol van de antirevolutionair Abraham Kuyper was daarbij bepalend. Zijn optreden werd gevoed door de overtuiging dat het gevaar tot 'in Christus kerk' dreigde, waarbij twee wereldbeschouwingen met elkaar worstelden op leven en dood.³⁶ Kuyper vatte de gereformeerde godsdienstige en maatschappelijke overtuigingen samen in één orthodox geloofsleven en bouwde vandaar uit eigen organisaties op.³⁷ Ondermeer verschaft Kuyper zich samen met de Savornin Lohman toegang tot de Nieuwe Kerk in Amsterdam om daar op de door hun gewenste wijze hun geloof te belijden. Verder formuleerde Kuyper in 1887 kort en scherp in zijn rede 'Tweeërlei Vaderland' dat hij geen volkskerk wenste maar een kerkvolk dat zich isoleert 'niet om ons buiten het vaderlandsch leven te stellen, maar juist door ons isolement het ons toevertrouwde pand voor dat Vaderland te redden'.³⁸ Dit leidde niet tot verandering, maar tot de Doleantie,³⁹ een schisma dat in 1892 tot de stichting van de Gereformeerde Kerken in Nederland zou leiden.⁴⁰ Daarmee kreeg de protestants-christelijke interpretatie van onze nationale identiteit steeds meer gestalte in staatkundige zin. Het uitgangspunt was niet alleen dat de grondtoon van het Nederlandse volkskarakter in protestantse zin werd vertegenwoordigd, 'in het isolement ligt onze kracht',⁴¹ maar dat Nederland bestuurd diende te worden als een 'Christelijke staat in Protestantse zin'.⁴² Aan dat sterk ontwikkelde morele zelfbewustzijn lag onmiskenbaar het gevoel van uitverkorenheid ten grondslag, geïnspireerd op het negentiende-eeuwse neocalvinisme en samengevat in Da Costa's bekende leuze 'God, Nederland en Oranje'.⁴³

7.2 EENHEID IN VERDEELDHEID

De Pacificatie van 1917 kan worden gezien als de politieke erkenning van de levensbeschouwelijke diversiteit in ons land.⁴⁴ Daarmee is het jaar 1917 wat betreft de scheiding van kerk en staat van groot staatsrechtelijk belang. De Pacificatie betekende impliciet de bevestiging van de eeuwenoude gods-

35 De Savornin Lohman e.a. 1999, p. 36.

36 Kuyper 1898, p. 6.

37 Houkes 2009, p. 278.

38 Van Rooden 2005, p. 93.

39 Doleantie was de beweging van leden van de Nederlands Hervormde kerk die gehoorzaamheid aan de synode opzegde. De Dolerenden wilden leven naar de Dordtse kerkorde.

40 Te Velde. 2007, p. 134, zo ook van Drimmelen 2000, p. 34.

41 Scheffer 2007, p. 40.

42 Couwenberg (red.) 2003, p. 11.

43 Couwenberg (red.) 2003, p. 29.

44 De naam verwijst naar het verdrag van de pacificatie van Gent in 1576 waarin o.m. besloten was in de Nederlandse gebieden de religieuze tolerantie te handhaven. In: De Rooy 2005, p. 155.

dienstige en politieke verdeeldheid van de Nederlandse samenleving.⁴⁵ Want naast de zo vaak verkondigde en historisch geroemde verdraagzaamheid van de bewoners van dit land zou men tegelijk ook de godsdienstige onverzoenlijkheid als een karaktertrek van de Nederlandse politieke elite moeten noemen.⁴⁶ De hieruit gegroeide nationale identiteit kan misschien het best worden gekenschetst als 'eenheid in verdeeldheid' met daarbij de kanttekening dat het voldoende was om deze verdeeldheid als een vanzelfsprekendheid te accepteren, zodat tot op bepaalde hoogte vreedzaam met elkaar kon worden omgegaan.⁴⁷ Aldus vormde de Pacificatie een krachtige stimulans voor de verdere ontwikkeling van organisaties op godsdienstige, levensbeschouwelijke of ideologische grondslag,⁴⁸ die de ruimte schiepen tot cultivering en door het impliciet afzien van iedere poging tot 'wat ons bindt' onder één nationale noemer te brengen.⁴⁹ De organisaties en bijzondere scholen boden voor de eigen bevolkingsgroep daartoe een steeds completer pakket concurrerende diensten aan waarmee een eigen zuil werd geconstrueerd. Deze bleven relatief geïsoleerd, waardoor binnen het eigen verband aan het maatschappelijke leven werd deelgenomen.⁵⁰

Als een van de belangrijkste functies van een godsdienst wordt vaak gezien het versterken van de sociale cohesie binnen een samenleving. Daarbij zouden dan godsdienstige rituelen een bindende (het Latijnse *religare* betekent 'verbinden') rol spelen. Dit is vooral belangrijk als de sociale orde binnen de groep wordt bedreigd door overtreding van de sociale regels.

Dit inzicht of deze overtuiging vormde ook de achtergrond van de verzuilingsgedachte. In ons land kwamen vier van de zuilen in de loop van de twintigste eeuw sterk tot ontwikkeling, inclusief bijbehorende politieke partijen,⁵¹ wat er op neer kwam dat de aangesloten bevolkingsgroepen veelal ook 'opgesloten zaten' in hun eigen zuil.⁵² Deze feitelijke uiting van onvermogen om het land als één geheel te ervaren, gekenmerkt door het afwijzen van andersdenkenden, raakte in de loop van de 20ste eeuw steeds meer in diskrediet.⁵³

Een mooi voorbeeld van godsdienstig verzuild denken deed zich voor in de discussie die zou leiden tot het aannemen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties (VN).⁵⁴ Die Universele Verklaring staat haaks op de geest van de verzuiling. De Universele Verklaring proclameert – het woord geeft dat al aan – *universele* waarden en

45 De Rooy 2005, p. 6-12.

46 Spoormans 1988, p. 276.

47 De Rooy, 2005, p. 6-12.

48 Van Deth & Vis 1995, p. 41.

49 Couwenberg (red.) 2003, p. 12.

50 Vermeulen 2009, p. 775-778.

51 Lijphart 1992, p. 28.

52 Van Rossem 2004, p. 537-542, J.C.H. Blom 1981, p. 11-19.

53 De Rooy 2005, p. 178.

54 N.a.v. de wreedheden gedurende het nazibewind is op 10 december 1948 door de VN de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens afgekondigd.

normen en dus geen waarden en normen die behoren bij een bepaald segment van een samenleving.

Bij de oprichtingsvergadering van de VN was de franciscaner en KVP-politicus Beaufort (1890-1965)⁵⁵ als lid van de Nederlandse delegatie aanwezig.⁵⁶ Daarnaast was hij lid van de VN-commissie die de redactie van het handvest verzorgde. Tot in 1948 ijverde Beaufort om het woord 'God' in de preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vermeld te krijgen. Daarmee zou tot uitdrukking worden gebracht dat erkenning van mensenrechten gebaseerd is 'op de goddelijke oorsprong (van de mens) en zijn lotsbestemming'.

Dat niet iedereen van die goddelijke oorsprong overtuigd was, wist Beaufort als pater maar al te goed. De vermelding van God zou echter tegemoetkomen aan de godsdienstige overtuiging van de *meerderheid* van de wereldbevolking, was zijn argument. Atheïsten en agnosten werden volgens hem niet beledigd, omdat ze de vermelding konden negeren en zo 'onwetend' mochten blijven.⁵⁷ Beauforts poging mislukte omdat de concepttekst van de mensenrechtenverklaring al gereed was toen een ander VN-comité zich boog over de vaststelling van de definitieve tekst. Hoewel volgens art. 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 mensen 'begiftigd zijn met verstand en geweten' is niet vermeld dat God daar verantwoordelijk voor is of daar de hand in zou hebben. Hoe vaag de grens is wat betreft de scheiding van kerk en staat en door één en dezelfde persoon te dienen belangen blijkt uit de posities die Pater Beaufort innam. Beaufort maakte van 1937 tot 1946 deel uit van de Tweede Kamerfractie van de KVP en was van 1948 tot 1963 KVP-senator in de Eerste Kamer. Daarnaast maakte hij lange tijd deel uit van het partijbestuur van de KVP.⁵⁸

Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw was de verzuiling van de Nederlandse samenleving goed merkbaar. 'De zuilen leven naast en niet met elkaar' zou Lijphart daarover opmerken.⁵⁹ Een belangrijk gevolg van de pacificatiepolitiek lag niet zozeer in de mogelijke escalatie van de politiek en godsdienstig getinte ideologische tegenstellingen aan de toppen van die zuilen, maar meer in de verzoening tussen liberale en confessionele partijen.⁶⁰ Lijphart stelt dat het de kunst was om 'politieke zaken die de neiging hadden emoties op te wekken' te pacificeren.⁶¹ Maar de ideologische belangen

55 Leo Josephus Cornelis Beaufort, kloosternaam Dydimus, was zowel een Nederlands katholiek geestelijke als politicus. Naast adviseur van de KVP was hij hoogleraar Volkenrecht te Nijmegen. Bron: J.W.H.C.M. Schneider: Beaufort, Leo Josephus Cornelis (1890-1965), Biografisch Woordenboek van Nederland, www.inghist.nl/

56 Brouwers & Ramakers 2007, p. 183 en p. 429.

57 Trouw 10 december 2008, Martijn Roessingh, 'Hoe God uit de Verklaring verdween'.

58 Lijphart 1992, p. 71.

59 Op 20 februari 1940 sprak De Telegraaf in verband met de organisatorische verdeeldheid in werklozenzorg van 'vier zuilen'. Voorzover bekend was dat de eerste keer dat de term 'zuilen' in die zin in het openbaar in deze zin gebruikt werd, in: Blom 1981, p. 11.

60 Spoormans 1988, p. 258.

61 Lijphart 1992, p. 122.

van een *partij* en de politieke *top daarvan* lopen niet altijd parallel.⁶² Door de achterban zoveel mogelijk gescheiden te houden van de andere verzuilde delen binnen de bevolking en zo min mogelijk te betrekken in de besluitvorming tussen de leiders van de zuilen, vond ook de politieke besluitvorming plaats langs de steile scheidslijnen van de verzuiling. Niets wees op verstandig gevoerd topperleg tussen de verzuilde elites om de verzuilde maatschappelijke scheidslijnen te slechten.⁶³ De voortschrijdende verzuiling leidde tot de situatie dat wat men zou kunnen noemen de 'nationale openbaarheid' kleiner werd, zoals bleek uit de wijze waarop radio-uitzendingen werden geordend. De eerste omroeporganisatie, de Hilversumsche Draadloze Omroep, HDO, opgericht in 1924 zond niet alleen zelf uit maar verkocht ook zendtijd en zendcapaciteit aan de NCRV en VARA. Dit handelen bleek onverenigbaar met het principe van de verzuiling waarop de regering actie ondernam en de beschikbare radiozendtijd resoluut in vier gelijke parten verdeelde over de vier omroepverenigingen. Dit radiozendtijdbesluit van 1930 ontnam de neutrale HDO haar eerstgeboorterecht en dwong haar in een verzuild patroon dat sindsdien als 'het bestel' bekend staat.⁶⁴

7.3 GRONDWETSWIJZIGING 1972 EN 1983

Hoewel de grondwet vele keren is aangepast, duurde het tot 1983 voor een ingrijpende grondwetsrevisie zou plaatsvinden. Tot dan toe was in de regeling van de klassieke grondrechten weinig wijziging aangebracht.⁶⁵ Tot de uitgangspunten van de grondwetsherziening van 1983 behoorde volgens de Nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid dat aan de grondwet niet de eis mag worden gesteld dat alle bevoegdheden, liefst uitputtend, bepaald zouden worden.⁶⁶ De toenmalige regering vond daarnaast een hiërarchie van grondrechten in de catalogus ongewenst. Hiervoor werd als argument aangevoerd dat de staat geen vaste waardehiërarchie aan zijn burgers kan en dient op te leggen.⁶⁷ Wel werd met betrekking tot de zogenoemde horizontale- of derdenwerking een positief standpunt ingenomen, waardoor grondwetsbepalingen door de rechter van toepassing kunnen worden verklaard als burgers onderling in conflict raken.⁶⁸ De horizontale doorwerking van art. 6 Gw inzake godsdienstvrijheid en art. 10 Gw betreffende de persoonlijke levenssfeer werden tijdens de parlementaire behandeling overigens het meest nadrukkelijk erkend,⁶⁹ wat ook naar voren kwam uit het evaluatie-

62 Monasch 2002, p. 33.

63 Van Deth & Vis 1995, p. 43.

64 De Rooy 2005, p. 176.

65 Koopmans 1987, p. 38.

66 Hirsch Ballin 1989, p. 16.

67 Dales 2006, p. 9.

68 Kortmann 1989, p. 235.

69 Dales 2006, p. 7.

onderzoek.⁷⁰ Maar de meest wezenlijke herziening betrof een nieuw eerste hoofdstuk, de artikelen 1 tot en met 23 Gw, waarin de klassieke en sociale grondrechten zijn neergelegd.⁷¹ Voor wat betreft de betekenis van sociale grondrechten is er volgens de critici van dit concept sprake van het wekken van de verkeerde verwachtingen. Sociale grondrechten zijn immers feitelijk vrijblijvende, niet-afdwingbare instructienormen gericht aan de overheid.⁷²

70 Zie Kabinetsnota 'Grondrechten in een pluriforme samenleving', p. 10.

71 Battjes & Vermeulen (red.) 2007, p. 142.

72 Kortmann 2001, p. 66.

